

ISTORIKAS IR DIPLOMATAS ALFONSAS EIDINTAS APIE LIETUVOS VALSTYBĖS ATKŪRIMĄ

KOVA DĖL NEPRIKLAUSOMYBĖS

LIETUVOS PLANAI: NUO AUTONOMIJOS IKI NEPRIKLAUSOMYBĖS

Naują impulsą savo veiklai Europos šalių tautiniai sąjūdžiai gavo 1914 m. birželio 28 d. Sarajeve nugriaudėjęs šūviams į Austrijos-Vengrijos erchercogą Pranciškų Ferdinandą (Franz Ferdinand), kai dvi didelės koalicijos perėjo į karo padėtį - Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos imperijos pradėjo karą prieš trilypę Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Rusijos imperijos Antantę. Vos tik Rusijai iškelus trijų imperijų pasidalytų lenkų klausimo sprendimą, lietuviai krūptelėjo - negi lenkams priklausys Suvalkų gubernijos lietuviai? Kai 1914 m. liepą Vilniuje J. Basanavičius, Stasys Šilingas ir Donatas Malinauskas surašė vadinamąją Gintarinę deklaraciją, kuri rugpjūčio 4 dieną buvo paskelbta Rusijos Dūmoje (karą laimėjus lietuviai trokšta sujungti abi Lietuvas, esančias apie Nemuną - Didžiąją ir Mažąją (Rytų Prūsiją), kad tokia Lietuva norėtų gauti autonomiją Rusijos tautų šeimoje), rusai nutylėjo. Vokiečiai atsiliėpė rugpjūčio 1-ąją - Prūsijos Landtage parlamentaras lietuvis Vilius (Vilhelmas) Gaigalaitis lietuvių vardu pareiškė, kad tikimasi Didžiosios Lietuvos prijungimo prie Vokietijos... Idėja skynėsi kelią ne tik Europoje - rugsėjį Lietuvos autonomijai pritarė lietuvių katalikų seimas Čikagoje (JAV). Dabar jau koordinuotoje akcijoje dalis lietuvių veikėjų deklaravo etnopolitinį lietuvių atskirumą ir kėlė Lietuvos statuso klausimą, Mažosios Lietuvos koziriu bandydami jį internacionalizuoti.

Kitas valstybės modeliavimo etapas prasidėjo, kai, karo veiksams nusiaubus Lietuvos žemes, ji pateko į Vokietijos okupaciją - 1915 m. pavasarį vokiečiai be mūšio paėmė strategiškai svarbią Kauno tvirtovę, o rugsėjo 15-ąją įžengė į Vilnių - taip senoji Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorija, per padalijimus tekusi Rusijai, atsidūrė Vokietijos ir Austrijos kariuomenių kontroliuojamoje zonoje. Toje teritorijoje gyveno lenkai, lietuviai, latviai ir baltarusiai. Dar nesusigaudę kur pateko, vokiečiai Vilniuje išplatino atsišaukimą, kuriame Vilnius buvo pavadintas „gražiausiu Lenkijos karalystės perlu“, tačiau, lietuviams užprotestavus, tuos atsišaukimus nudraskė. Vos už pusmečio vokiečiai jau gerai žinojo kur esą.

Vokietijos kancleris Teobaldas fon Betmanas Holvegas (Theobald von Bethmann Holhveg) 1916 m. balandį Vokietijos reichstage pareiškė, kad Vokietija negražins Rusijai žmonių, gyvenančių nuo Baltijos jūros iki Voluinės pelkių - nesvarbu, ar jie būtų lenkai, lietuviai, vokiečiai ar latviai. Besibrėžiantys naujos konsteliacijos kontūrai kėlė lietuvių susidomėjimą, o kariaujančių pusių rezoliucijos lenkų klausimu suteikė galimybę pradėti per Vokietiją kelti ir Lietuvos klausimą. Vokiečiai Lietuvą laikė Rusijos okupuota teritorija, tad, 1915 m. frontui stabilizavusis, sudarė karinę administraciją ir pavadino ją Oberostu (nuo *Oberbefehlshaber Ost* - Vyriausioji Rytų kariuomenės vadovybė). Jai formaliai vadovavo generolai Paulius fon Hindenburgas (Paul von Hindenburg) ir Ėrichas Liudendorfas (Erich Ludendorff) ir naudojo visus krašto išteklius Vokietijos kariuomenės reikalams. Padalijus kraštą į apskritis, kurių ribos buvo dažnai kaitaliojamos, 1916 m. birželį Lietuvos apskritis (su centru Kaune) suvienyta su Vilniaus apskritimi, o 1918 m. įsteigta Lietuvos karinė valdyba (*Militaerverwaltung Litauen*). Nuostabiausia tai, kad žemėlapyje į pietus nutįsusi Oberosto teritorija forma kone sutapo su 1793-1795 m. LDK ribomis, kai, anot A. Smetonos, „ji liovėsi būti valstybe“.

Daliai lietuvių inteligentų pasitraukus į Peterburgą, likę Vilniuje ir Kaune suvokė, kad Vokietija planuoja aneksuoti okupuotas teritorijas, jas kolonizuoti ir germanizuoti. Vėlesnėje karo stadijoje tie

planai gravitavo į gudresnius bandymus sudaryti formaliai nepriklausomos valstybės, kuri iš tikrųjų būtų priklausoma nuo Vokietijos, vietos administraciją, tačiau tada Oberostui prireiks ir lietuvių balso. Pliuralistinė lietuvių politinė visuma, pasiskirsčiusi į partijas ir socialinius judėjimus, sąlyginai apibūdinama dvikrypte: radikaliają sudarė socialdemokratai ir demokratų partija, o konservatyviają - tautininkai ir krikščionys demokratai. Tai nebuvo monolitinės stovyklos, nes rasdavosi įvairių tranzitinių grupelių ir iš kitų politinių elementų.

Abi tos grupuotės pritarė tautų apsisprendimo principui ir Lietuvos valstybingumo istorinei tradicijai, o jų teritorinės aspiracijos panėšėjo kaip broliai dvyniai - istoriškai etninės lietuvių žemės Vilniaus, Kauno, Suvalkų ir Gardino gubernijose, dalis Kuršo. Kadangi Lenkijos ir Lietuvos bendros valstybės pasekmės išliko, lenkiškai kalbantiems lietuviams vis labiau linkstant į lenkų kultūrinę orbitą ir Lenkijos valstybingumo idėją, nesiruošiant konvertuotis į lietuvybę, kristalizavosi Lietuvos nepriklausomybės siekis etnografiniu pagrindu. Lietuviakalbės Lietuvos kūrėjai lenkiškai kalbantiesiems nesiūlė jokių papildomų privilegijų, o tik teisę likti tautine mažuma, nes dauguma lietuvių vargiai būtų pritarę dvarininkų privilegijoms. Nors kai kurie dvarininkai „senlietuviai“ parėmė lietuvių aspiracijas, dauguma dėjo viltis į Lenkiją - J. Pilsudskis, pokario Lenkijos vadovas, buvo kilęs iš Lietuvos dvarininkų ir vadino save lietuviu, dvarininkas Gabrielis Narutovičius (Gabriel Narutowicz) tapo Lenkijos prezidentu, o jo brolis Stanislovas Narutavičius - vienu iš Lietuvos nepriklausomybės kūrėjų, Lietuvos Tarybos nariu.

Ilgą diskusija dėl Lietuvos ateities, politinių kompromisų su lenkais paieška buvo bevaisė. O Oberosto karinis kolonijinis režimas plėšė valstiečius - nusavindavo maistą, apkrovė dideliais mokesčiais ir prievolėmis, pramonės įmones išvežė į Vokietiją, o mokyklose pradėjo germanizaciją (lietuviai įsteigė apie tūkstantį mokyklų ir mokytojų kursų, tačiau kariškiai įvedė privalomą vokiečių kalbos mokymą, jų paskirti mokytojais vokiečiai liuteronai soldafoniškai ir primityvokai mokė šlovinti kaizerį). Judėjimas tarp apskričių buvo suvaržytas, pašto korespondencija lietuviškai uždrausta, lietuviškai leistas vienintelis cenzūruojamas laikraštis „Dabartis“. Tokią politiką kritikuojančius atsišaukimų autorius vokiečiai areštuodavo, mokytojus deportuodavo, dėl to lietuviai skundėsi Berlynui.

Per karą daugeliui gyventojų likus be namų ir lėšų, atsiradus minioms padegėlių ir benamių, susikūrė draugija nuo karo nukentėjusiesiems šelpti. Jos vadovas A. Smetona, siekdamas kompromiso, į jos veiklą įtraukė kairės ir liberalų lyderius. Visuomeninė veikla, domėjimasis karo eiga ir pokario sutvarkymo reikalais Vilniuje subūrė lietuvius į politikos centrą, nusivylusį tuo, jog nei Rusija, nei Vokietija nežada Lietuvai net autonomijos. Lietuviai kūrė ateities planus nuo Lietuvos autonomijos iki LDK atkūrimo, netgi iki senosios Lenkijos ir Lietuvos Valstybės - Abiejų Tautų Respublikos restauracijos, tačiau tokia turėjo esminį trūkumą - negarantavo Lietuvos nepriklausomybės. Kadangi lietuvių lyderiai privalėjo konformistiškai sietis su Vokietijos interesais, tai provokavo konfliktą ne tik su lenkais, bet ir tarp pačių lietuvių. Kai 1916 m. birželį Loanos pavergtųjų tautų kongrese lietuviai pirmąkart išsakė tikslą paskelbti savo šalies nepriklausomybę, karinė vokiečių valdžia neleido daug spekuliuoti šia tema. Apie Lietuvos nepriklausomybę ji prabilo tik karo pabaigoje, tačiau nepalaikė Lietuvos ir Lenkijos unijos schemų, kaitaliojo žemių ribas, mažino lenkų skaičių ir įtaką Oberosto teritorijoje lietuvių ir baltarusių naudai. Bandydami įgyti joje kuo daugiau įtakos, lietuviai blogino santykius su lenkais.

Vokietijai ir Austrijai paskelbus siekį atkurti Lenkijos valstybę, lietuvių atstovai ėmė kelti Lietuvos klausimą. Vokiečiams modernizuojant aneksijos ir prisijungimo planus, prireikus tam ir okupuotų lietuvių balso, 1917 m. vasarą lietuviams leista surengti konferenciją Vilniuje. Jos organizacinis komitetas (Mykolas Biržiška, Petras Klimas, A. Smetona, kun. Juozas Stankevičius ir Jurgis Šaulys) į konferencijos dalyvių sąrašą atrinko iš kiekvienos apskrities po 5-8 aktyviausius įvairių socialinių ir

politinių grupių atstovus. Konferencija, į kurią lenkų dvarininkai nebuvo pakviesti, nes ji vadinta lietuvių, vyko rugsėjo 18-22 dienomis Vilniaus miesto teatre, atvyko 213 dalyvių, dar 9 buvo kooptuoti. Konferencijoje dominavo kunigai - 66, valstiečiai - 65 ir inteligentai - 59.

Konferencijos pagrindinėje rezoliucijoje lietuviai nubrėžė būsimos valstybės modelio kontūrus - „nepriklausoma demokratiškai sutvarkyta valstybė etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektyvomis“, kurios galutinę struktūrą turės nustatyti „sušauktas Steigiamasis Lietuvos Seimas Vilniuje, demokratiškai visų jos gyventojų išrinktas“, užtikrintos kultūrinės teisės tautinėms mažumoms. Jeigu Vokietija sutiktų pripažinti Lietuvos valstybę prieš Taikos konferenciją, nustatyti tam tikrus, dar tikslintinus santykius su Vokietija, jeigu tai nekenktų Lietuvos interesams, nes Lietuvos interesai „yra pasvirę ne tiek į rytus /Rusiją/ ir ne tiek į pietus /Lenkiją/, kiek į vakarus /Vokietiją/“. Konferencijoje išrinkta 20 asmenų Lietuvos Taryba (ji pradėjo veikti rugsėjo 24 dieną) kaip vykdomasis Lietuvos žmonių organas, o jos pirmininku - teisininkas, lietuviškų laikraščių redaktorius A. Smetona, tikintis, kad jis įveiks prieštaravimus tarp Tarybos radikaliosios ir konservatyviosios dalies. Reali valdžia Tarybai nebuvo suteikta, tad ji ėmėsi sunkaus vaidmens - tarpininkės tarp lietuvių tautos ir Oberosto, stengdamasi pasinaudoti Vokietijoje prasibrėžiančiais skirtumais tarp kaizerio, Užsienio reikalų ministerijos ir Reichstago centro (katalikų) deputatų ir trukdyti Lietuvos aneksijos planus.

Viena iš svarbiausių diskusijos temų - būsimos Lietuvos teritorija. Europos ir JAV lietuvių atstovų Berno konferencijoje 1917 m. lapkričio 2-10 d., kurioje dalyvavo ir visas Lietuvos Tarybos prezidiumas (A. Smetona, Steponas Kairys, J. Šaulys) bei užsienio lietuvių atstovai, pasisakyta už etnografinį teritorijos formavimo principą „Lithuania Propria“ ribose: Kauno ir Suvalkų gubernijos, Balstogės, Gardino, Slanimo ir Valkavisko apskritys, kone visa Vilniaus gubernija (išskyrus stačiatikiškas apskritis), be to, Alūkstos apskritis Kurše iki Dauguvos upės, numatyta reikalauti ir Liepojos uosto (vokiškoji Klaipėda neminėta taktiniais sumetimais). Apskritai teritoriniai Lietuvos projektai keitėsi keičiantis tarptautinei situacijai - niekas negalėjo pasakyti, kokio dydžio valstybe ji galėtų tapti.

Ateities klausimų svarstymas apėmė svarbiausius lietuvių telkinius. Maždaug 300 000 karo pabėgėlių ir darbo migrantų lietuvių buvo išsisklaidę didelėje Rusijos teritorijoje, tačiau Peterburge ir Voroneže susiformavo lietuvių centrai, kuriuose buvo lietuviškų laikraščių redakcijos, gimnazijos, jaunimas ruoštas sugrįžimui į Lietuvą. Rusijos revoliucija, caro nuvertimas sudarė geresnes galimybes lietuvių veiklai, tačiau politiškai jie skilo: kai 1917 m. kovą Petrograde susirinko Lietuvių seimas, revoliucijos euforijos apimtai kairei pasisakius už Lietuvos ateitį Rusijos laisvų tautų federacijoje, aiškiai nepriklausomybės siekianti konservatyvioji dauguma apleido seimą.

Daugiau kaip 300 000 JAV (daugiausia Čikagoje, Niujorke ir Pensilvanijoje) gyvenusių lietuvių imigrantų, gerai organizuotų į draugijas, sukūrusių gausią spaudą ir kultūrinės organizacijas, suaktyvino JAV įstojimas į karą prieš Vokietiją 1917 m. balandį, o ypač prezidento Vudrau Vilsono (Woodrow Wilson) paskelbti „14 punktų“, davę progą kelti ir Lietuvos klausimą. Amerikos lietuviai siuntė paramą karo aukoms, paprašė prezidentą V. Vilsoną 1916 m. lapkričio 1-ąją paskelbti specialia diena Lietuvos karo aukoms, jos metu surinkta 200 tūkst. dolerių. JAV lietuviai finansiškai rėmė Lietuvos informacijos biuro Lozanoje veiklą (vedėjas Juozas Gabrys-Paršaitis ir kt.), publikacijas užsienio kalbomis apie Lietuvą, kuriose kėlė Lietuvos nepriklausomybės reikalą. 1918 m. kovą įtakingiausios JAV lietuvių katalikų ir tautininkų organizacijos savo suvažiavimuose pareikalavo nepriklausomybės Lietuvai, jų atstovai dalyvavo keliose lietuvių konferencijose Šveicarijoje, sustiprėjo užsienio lietuvių centrų ir Lietuvos organizacijų veiklos koordinacija.

1918 METŲ VASARIO 16 AKTAS

1917 m. pabaigoje Vokietija, ruošdamasi separatinėms taikos deryboms su Sovietų Rusija, paspaudė Lietuvos Tarybą deklaruoti Lietuvos valstybę ir jos prisijungimą prie Vokietijos. Oberostas, rezidavęs Kaune, norimos rezoliucijos projektą įteikė Tarybos prezidiumui, kuris, kiek pataisęs, grąžino ją karinei administracijai gruodžio 11 dieną kaip priimtą. Pirmoje rezoliucijos dalyje tautų apsisprendimo teisės pagrindu ir remiantis Vilniaus konferencijos nutarimais skelbiama, kad Lietuva yra nepriklausoma valstybė su sostine Vilniumi ir kad anuluojami visi buvę valstybiniai ryšiai su kitomis valstybėmis. Tačiau kitoje dalyje Taryba, vykdydama Vokietijos reikalavimą, pasisakė „už amžiną, tvirtą Lietuvos valstybės sąjungą su Vokietijos valstybe“, kuri būtų įgyvendinta keturiomis konvencijomis (karinė, transporto, finansų, muitų). Nebeliko nė žodžio apie Steigiamąjį Seimą. Žinoma, Vokietijai ši rezoliucija praverė Bresto taikos (Brastos taikos, Brest Litovsko taikos) derybose, į kurias Lietuvos Tarybos delegacija net nebuvo pakviesta.

Tačiau vienas teigiamas dalykas buvo - kilo skandalas, gruodžio 11-osios rezoliucija sukėlė negatyvias JAV ir Rusijos lietuvių reakcijas, skilo ir pati Taryba. 1918 m. sausio pabaigoje, protestuodami prieš susitaikėlišką Tarybos politiką, radikalesni S. Kairys, Stanislovas Narutavičius, Jonas Vileišis ir M. Biržiška iš jos pasitraukė. Vokietijai nepripažinus Lietuvos net gruodžio 11-osios rezoliucijos pagrindu, nusivylę Tarybos lyderiai pradėjo tartis su kairiaisiais dėl kompromiso. Parengus abiem pusems priimtina tekstą, Vilniuje 1918 m. vasario 16 d. Taryba priėmė naują rezoliuciją, kurioje, remdamasi pripažintąja tautų apsisprendimo teise, paskelbė atkurianti nepriklausomą, demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniumi ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis galutinai nustatys Steigiamasis Seimas, demokratiškai visų jos gyventojų išrinktas.

Akte pavartotas pasakymas, kad Lietuva „atkuria“ nepriklausomybę - aiški sąsaja su LDK, lietuviai valstybės „atkūrimu“, „atstatymu“ pabrėžė Lietuvos valstybingumo be Lenkijos savitumą, be to, atkurti buvo galima ne tik LDK laikų, bet ir Mindaugo Lietuvos karalystės laikų valstybę - tai priklausė nuo tarptautinių sąlygų. Nauja Lietuvos valstybė turėjo būti demokratinė, parlamentinė.

Vasario 16 Aktas, išreiškęs lietuvių tautos viltis ir aspiracijas, tapo nacijos laisvės ir suverenumo simboliu, Lietuvos Nepriklausomybės diena, davė pradžią tikrai Lietuvos nepriklausomybei, pagaliau aiškiai pasakant, kur Taryba veda Lietuvą. Kovo 23 dieną Berlyne A. Smetonos vadovaujama Tarybos delegacija pristatė deklaracijos turinį Vokietijos kancleriui Georgui fon Hertlingui (Georg von Hertling), ir tą pačią dieną Vokietijos kaizeris Vilhelmas II paskelbė pripažįstantis Lietuvos nepriklausomybę, bet pažymėjo, kad nustatomi glaudūs Lietuvos ir Vokietijos ryšiai... gruodžio 11-osios rezoliucijos pagrindu.

Konstitucinė monarchija taip pat liko darbotvarkėje, nes Taryba nervingai tąsėsi su karine administracija ir Berlynu, kur dėlėti planai sujungti Lietuvą personaline unija su Saksonija arba Prūsija. Lietuvos Tarybos konservatoriai ir monarchistai 1918 m. liepos 13 d., blokuodami tokias idėjas, remiami katalikų centro Reichstage vadovo Matijo Erbergerio (Matthias Erzberger), pakvietė Viurtembergo kunigaikštį Vilhelmą fon Urachą (Wilhelm von Urach) užimti Lietuvos sostą ir paskelbė jį karaliumi Mindaugu II. Tačiau ir tai Lietuvos suverenitetui nieko nedavė, o Taryboje kairieji protestavo, kad dešinė užrėpavo tautos teises. Tik situacijai kare pasikeitus, 1918 m. lapkričio 2 d. Uracho išrinkimas karaliumi buvo atšauktas. [...]

Palaiptu pasikeitė ir Lietuvos Tarybos vertinimas: provokiška orientacija ją kaltinusi lietuvių kairė, lenkai ir net Antantė turėjo pripažinti, kad sunkiomis sąlygomis, svetimųjų varžoma Lietuvos Taryba sugebėjo išlaviruoti ir iškelti Lietuvos nepriklausomybės klausimą, išsivaduoti iš Vokietijos politikos

diktato ir paskubomis kūrė valdžios ir savivaldybių įstaigas.

(Iš: Alfonsas Eidintas ir kt. Lietuvos istorija. Vilnius, 2012, p. 130-138)